

VERSLAG N.A.V. VIERDE CONSULTATIEFASE (JANUARI-MAART 2019)

Ontwikkelteam Burgerschap

1. Achtergrond

In maart 2018 zijn 9 ontwikkelteams met daarin leraren en schoolleiders uit het primair en voortgezet onderwijs begonnen met de ontwikkeling van bouwstenen voor de leergebieden Nederlands, Engels/Moderne vreemde talen, Rekenen & Wiskunde, Digitale geletterdheid, Burgerschap, Bewegen & Sport, Kunst & Cultuur, Mens & Maatschappij en Mens & Natuur. Deze bouwstenen vormen de basis voor de herziening van kerndoelen en eindtermen.

De ontwikkelteams werken in ontwikkelsessies per leergebied aan 1) een visie, 2) grote opdrachten en 3) bouwstenen van kennis en vaardigheden. Na elke ontwikkelsessie volgt er een consultatieperiode waarin de ontwikkelteams inbreng verzamelen op hun tussenproducten. In het consultatieverslag beschrijft het ontwikkelteam de keuzes die zij hebben gemaakt bij het verwerken van deze inbreng. U kunt alle tussenproducten en consultatieverslagen tot nu toe vinden op onze website:

<https://curriculum.nu/tussenproducten-en-feedback/>.

Dit consultatieverslag beschrijft het verloop van de vierde consultatieperiode (11 t/m 27 januari 2019), en de gesprekken die in de periode daarna nog hebben plaatsgevonden: de reacties die het team heeft ontvangen en de manier waarop zij deze hebben benut om de bouwstenen vorm te geven. Meer informatie over de aanpak van het consultatieproces leest u in de bijlage van dit document.

2. Samenvatting aanpassingen ten behoeve van tussenproduct 'raamwerk en bouwstenen'

In deze consultatieronde is wederom veel waardevolle feedback en input aangereikt aan het ontwikkelteam. Er zijn 40 reacties online binnengekomen. Daarnaast waren er twee stakeholderbijeenkomsten, waaraan deel is genomen door ca. 45 deelnemers van maatschappelijke organisaties, wetenschap, lerarenopleidingen, LAKS en vakverenigingen. Ook was er een bijeenkomst met ontwikkelscholen. Daarbij waren 12 deelnemers aanwezig vanuit 7 ontwikkelscholen. In de bijeenkomst is gesproken over de onderscheidende burgerschapsvaardigheden, het raamwerk van bouwstenen en de uitwerking van de bouwstenen voor democratie, diversiteit en mondiale thema's. Deze bijeenkomsten hebben waardevolle feedback opgeleverd voor het ontwikkelteam, zowel wat betreft feedback op de gedeelde tussenproducten en consultatievragen als ook input voor verder uit te werken bouwstenen.

Op basis van de input en feedback heeft het ontwikkelteam de volgende aanpassingen aangebracht:

- meer eenduidige en consistente formulering van kennis en vaardigheden in de bouwstenen
- meer consistente en precieze opbouw van het raamwerk van bouwstenen
- aanpassing van de titels van grote opdrachten en bouwstenen en van coderingen en verwijzingen.
- aanpassing van de volgorde van de grote opdrachten
- inhoudelijke aanscherping van de onderscheidende burgerschapsvaardigheden
- inhoudelijke aanscherping van de bouwstenen voor democratie
- inhoudelijke aanscherping van de bouwstenen voor diversiteit
- inhoudelijke aanscherping van de bouwstenen voor mondiale thema's

3. Aanpassingen in de bouwstenen

3a. Input en/of feedback verwerkt ten behoeve van de bouwstenen

Algemeen: formulering kennis en vaardigheden in de bouwstenen

Over de formulering van kennis en vaardigheden in de drie voorbeeldbouwstenen lopen de meningen uiteen. Uit de twee consultatiebijeenkomsten kwam geen duidelijke voorkeur naar voren. Online lijkt er een voorkeur bij de stakeholders te bestaan voor een meer concrete beschrijving van kennis en vaardigheden in de bouwstenen. De formulering zoals bij bouwsteen zes wordt dan het meest gewaardeerd. Wel wordt de waarschuwing meegegeven dat het niet moet gaan om burgerschapsvorming als proces en daarmee om didactische en pedagogische suggesties. Het ontwikkelteam neemt dit advies ter harte bij de uitwerking van de bouwstenen.

Ten aanzien van de uitwerking van de aanbevelingen voor vo bovenbouw komt uit de feedback de vraag naar voren of er onderscheid gemaakt zou moeten worden tussen vmbo en havo/vwo. Het ontwikkelteam geeft hierbij in overweging dat bij een differentiatie tussen de sectoren er een mogelijke tweedeling zou kunnen ontstaan. Een andere overweging is wel dat havo/vwo meer leerjaren tot hun beschikking hebben waarin verdieping kan plaats vinden. Oudere leerlingen zijn bovendien rijper in hun cognitieve ontwikkeling en kunnen complexere denkvaardigheden aan. Daarnaast krijgen veel vmbo-leerlingen (met uitzondering van vmbo-t) te maken met beroepscontexten en krijgen zij in het mbo een vervolg van hun burgerschapsonderwijs. Voor havo-vwo is daarom een verdieping wel te rechtvaardigheden, te beginnen in jaar vijf. Dit geldt tevens voor het praktijkonderwijs leerjaar vijf. Het ontwikkelteam werkt de aanbevelingen vo bovenbouw volgens deze uitgangspunten uit: terughoudendheid in het maken van expliciet onderscheid tussen de sectoren; het wijzen op de variatie aan contexten voortvloeiend uit sectoren en profielen; waar nodig een opmerking over het differentiëren tussen vmbo en havo-vwo.

Uit de feedback blijkt dat de opsommingen van kennis en vaardigheden meer eenduidig en vanuit eenzelfde opbouw geschreven moet worden. Soms worden vaardigheden met een zelfstandig naamwoord aangeduid, en soms met een werkwoord. Soms gaat het over het 'kunnen' en soms over het 'leren'. Ook de verwijzing naar voorbeeldmatige suggesties kan eenduidiger (te denken valt aan ...).

Een terugkerende vraag is welke inhoud in de bouwstenen van het leergebied burgerschap worden beschreven die naar verwachting ook al bij andere leergebieden zijn meegenomen. De stakeholders waarderen daarom de verduidelijking van de samenhang met andere leergebieden zoals in de visie is uitgewerkt in een tabel. In deze tabel kunnen meer gegevens worden toegevoegd over de kennis die andere leergebieden hebben uitgewerkt en waar burgerschap zich op kan baseren. De samenhang binnen het leergebied burgerschap (met andere bouwstenen en met vaardigheden) en met andere leergebieden is uitgebreid en opgenomen in de bouwstenen middels een codering en toelichting.

De feedback geeft aan dat een aantal vaardigheden een nadere toelichting en specificering behoeven. Dit betreft onder meer 'onderzoeken' en 'communiceren'. Ook het begrip 'reflecteren' dient verder uitgewerkt te worden en er moet gezocht worden naar synoniemen. Het heeft dit meegenomen bij de herziening van de specifieke burgerschaps denk- en werkwijzen.

Bouwstenen democratie

Verschillende stakeholders geven aan dat het historisch besef van het ontstaan van de democratische rechtsstaat opgenomen zou moeten worden in de bouwstenen over democratie. Het is goed om aan te geven dat het huidige denken over burgerschap in

historisch perspectief is te plaatsen, bijvoorbeeld door te refereren aan de Tweede wereldoorlog en Nederlands-Indië. Ook geven stakeholders online aan dat de aandacht voor minderheidsbelangen en rechten sterker verwoord moet worden. Het ontwikkelteam neemt deze suggesties mee in de uitwerking en aanscherping van de bouwstenen over democratie. Wel is hierbij afstemming met het leergebied M&M gewenst: dit leergebied besteedt expliciet aandacht aan diverse aspecten in het ontstaan van de democratische rechtsstaat.

Bouwstenen diversiteit

Verschillende stakeholders constateren dat de gepresenteerde bouwsteen (4.1) onderwerpen beschrijft die behoren tot het schoolniveau en niet tot het landelijk curriculum en voorzien zijn van ideologische lading (bijvoorbeeld de wijze waarop gender is aangegeven). Belangrijk is dat scholen de ruimte hebben om zelf keuzes te maken over identiteitsontwikkeling. Het ontwikkelteam onderschrijft dit uitgangspunt en neemt het mee bij de uitwerking van de bouwstenen. Alle bouwstenen zijn daarnaast intensief besproken met de aan het project verbonden ontwikkelscholen.

Ten aanzien van de wijze waarop het concept identiteit is uitgewerkt in de gepresenteerde bouwsteen (4.1) raden stakeholders aan om de verschillende factoren die identiteit bepalen meer te clusteren. Vanuit de feedback komen de volgende clusters aan de orde: (i) sociale factoren (cultuur, politiek en levensbeschouwing/religie); (ii) biologische factoren (seksualiteit/gender); (iii) psychologische factoren (waarnemen, voelen, denken en gedrag) en factoren met betrekking tot de fysieke omgeving. Het ontwikkelteam neemt deze indeling niet letterlijk over, maar heeft ze meegenomen ter inspiratie voor een aangepast lijstje.

De bouwsteen diversiteit (4.1) beschrijft in de ogen van verschillende stakeholders dat overeenkomsten belangrijker zijn dan verschillen. Zij vinden beiden van gelijkwaardige orde. Ook al krijg je gelijke kansen, de uitkomsten kunnen verschillend zijn. In eerdere reacties vonden stakeholders dat er te veel nadruk op verschillen lag, dat bezwaar is nu weggenomen. Het ontwikkelteam oriënteert zich op een goede balans in de bouwstenen.

Stakeholders vinden dat de relatie tussen jezelf als individu en het deel uit (willen) maken van een groep meer toelichting behoeft in de bouwstenen. In de bouwstenen worden groepen gezien als een factor met een belangrijke invloed op de identiteit van individuen, maar een individu kan ook trachten de identiteit van de groep te beïnvloeden, al is dat vaak maar zeer beperkt mogelijk.

Uit de feedback komt naar voren dat in de bouwstenen gerelateerd aan identiteiten en samenleven meer aandacht geschonken kan worden aan individu versus collectief. Het ontwikkelteam heeft besproken of er wel genoeg aandacht is voor collectieve belangen naast individuele belangen. Het team concludeert dat grote opdracht vijf zich richt op de spanning tussen individuele en collectieve belangen. Dit komt terug in de uitwerking van de bouwstenen rondom de mondiale thema's.

Verschillende stakeholders vinden het belangrijk om een *aparte* bouwsteen te formuleren over seksualiteit. Dit onderwerp verdient naar de mening van de stakeholders meer aandacht. Het ontwikkelteam onderschrijft het belang van dit thema. Vanwege dit belang is het thema dan ook onderdeel van meerdere grote opdrachten. Het ontwikkelteam vindt dat deze uitwerking in de grote opdrachten voldoende basis biedt om het thema in de *verschillende* bouwstenen uit te werken. Er is voor gekozen om hiervoor niet een aparte bouwsteen uit te werken, maar om het aspect mee te nemen in verschillende bouwstenen.

Raamwerk bouwstenen

Het raamwerk van bouwstenen wordt door de stakeholders positief gewaardeerd. Wel zijn er vragen over de opbouw en de nummering. Verschillende stakeholders hebben

behoefte aan meer toelichting op en onderbouwing van de opbouw in bouwstenen. De relatie tussen de grote opdrachten en de bouwstenen verdient meer toelichting. Ook geven stakeholders het advies om de titels van de bouwstenen goed te laten aansluiten bij de inhoud. Tevens zijn er vragen over de opbouw en indeling in fasen: po onderbouw, po bovenbouw en vo onderbouw. Er is behoefte aan toelichting op de indeling in relatie tot leerjaren. Het ontwikkelteam heeft deze opmerkingen benut om het raamwerk en de toelichting erop aan te scherpen en te verduidelijken. Daarnaast zijn titels van grote opdrachten en bouwstenen op elkaar afgestemd en zijn verwijzingen naar andere bouwstenen, leergebieden en vaardigheden met coderingen aangegeven en verantwoord in een bijlage.

Onderscheidende burgerschapsvaardigheden

De onderscheidende burgerschapsvaardigheden vormen een nieuw element in de opbrengsten van het team. Het betreft een eerste versie van deze vaardigheden. Er is gekozen voor het uitwerken van deze vaardigheden om duidelijker de identiteit van het leergebied burgerschap tot uitdrukking te laten komen en het verschil met andere leergebieden helder te krijgen. Dit is mede nodig omdat de globale thema's in meerdere leergebieden vanuit een ander perspectief worden uitgewerkt. Stakeholders hebben veel waardering voor de geformuleerde burgerschapsvaardigheden. Wel zijn er suggesties om de vaardigheden verder aan te scherpen. De vaardigheden zouden beter uitgewerkt moeten worden in de bouwstenen. Verder zijn er diverse inhoudelijke opmerkingen om de genoemde vaardigheden aan te scherpen en aan te vullen. Het ontwikkelteam heeft deze suggesties benut om tot een volgende, stevig herziene versie te komen. Aangegeven wordt dat de onderscheidende vaardigheden bestaan uit vier clusters: kritisch redeneren, ethisch redeneren, empathisch handelen en communiceren. Deze vaardigheden zijn in de bouwstenen uitgewerkt.

Bouwstenen mondiale thema's

Verschillende stakeholders pleiten voor een duidelijkere definitie van duurzaamheid in grote opdracht tien ('Verantwoordelijk voor je leefomgeving'). Daarbij zouden de *sustainable development goals* (SDGs) meegenomen moeten worden. Het ontwikkelteam zorgt voor een heldere definitie. Dit wordt mede toegelicht in een begripsverkenning op mondiale thema's die gezamenlijk met andere leergebieden is opgesteld. De SDG's zijn genoemd en gebruikt in de bouwsteen.

Toelichting op de relatie met de wettelijke opdracht voor burgerschap

In de feedback zijn er vragen over de relatie tussen de opbrengsten van het ontwikkelteam en de uitwerking van de wettelijke opdracht. Sluiten de opbrengsten aan bij de wet of zijn er verschillen? Het ontwikkelteam benoemt de relatie met de wettelijke opdracht in de toelichting op de opbrengsten. De overeenkomsten zijn aanwijsbaar aanwezig door de keuze voor het centraal stellen van democratie en diversiteit, en het benoemen van basiswaarden van de democratische rechtsstaat.

3b. Input en/of feedback niet verwerkt ten behoeve van de bouwstenen

Aparte bouwsteen voor mensenrechten en kinderrechten

Diverse stakeholders vinden dat mensenrechten niet duidelijk genoeg geformuleerd zijn en bevelen aan ze meer expliciet te benoemen in de bouwstenen. Het ontwikkelteam is van mening dat mensenrechten en kinderrechten een centrale rol spelen en ten grondslag liggen aan alle opbrengsten. Ook het onderscheid tussen basiswaarden, grondrechten, mensenrechten en kinderrechten moet scherper. De mensenrechten en kinderrechten zijn daarom benoemd in de visie en de bouwstenen worden vanuit deze visie uitgewerkt. Omdat mensen- en kinderrechten vanuit de visie de basis vormen voor de bouwstenen, kiest het ontwikkelteam ervoor ze niet specifiek in een enkele bouwsteen te benoemen, maar op meerdere plaatsen terug te laten komen; ze vormen daarmee een

basis voor alle bouwstenen. De aandacht voor mensen- en kinderrechten en de grondrechten is wel versterkt in de bouwstenen.

Bouwstenen mondiale thema's

Verschillende stakeholders pleiten ervoor wereldburgerschap een prominenter rol geven in de bouwstenen. Het ontwikkelteam ziet wereldburgerschap als meer dan alleen globalisering en vindt daarom dat wereldburgerschap in alle bouwstenen terug zou moeten komen. Bij elke bouwsteen zou een leerling zichzelf in een internationaal perspectief moet kunnen plaatsen. Het ontwikkelteam kiest er daarom voor wereldburgerschap niet in een enkele bouwsteen uit te werken, maar wel zorg dragen voor het consequent benoemen van meerdere schaalniveaus waaronder het internationale niveau

Ook vinden stakeholders dat Europees burgerschap een prominenter rol zou moeten krijgen. Ze pleiten er voor een grote opdracht "Iedereen is een Europeaan" toe te voegen. Het dagelijkse leven van leerlingen wordt in een steeds grotere mate bepaald door Europa en zowel op geografisch, economisch, sociaal, politiek en cultureel gebied. Het ontwikkelteam geeft aan hiervoor geen aparte bouwsteen in te voegen omdat bouwstenen steeds vanuit verschillende schaalniveaus kunnen worden gezien. Europa wordt daarbij enkele malen expliciet benoemd. Ook is gekeken naar de samenhang met de uitwerking van Mens & Maatschappij wat betreft de aandacht voor Europa.

3c. Input/en of feedback meenemen naar de vervolgfase

In de feedback worden net als in de vorige ronde veel vragen gesteld over de positie van het leergebied. Daarbij gaat het om de vraag of burgerschap wordt geïntegreerd in andere leergebieden of dat het een zelfstandig leergebied wordt. Dit punt vraagt om een nadere uitwerking in de vervolgfase.

BIJLAGE 1: CONSULTATIEPROCES

Algemene aanpak consultatieproces

De consultatie heeft verschillende doelen. Het eerste doel is het inhoudelijk verrijken van de tussenproducten. De ontwikkelteams kunnen immers niet alleen de bouwstenen formuleren. Zij hebben de deskundigheid en ervaringen van de rest van het onderwijs- en maatschappelijke veld hierin nodig, leerlingen en ouders. Het tweede doel is de herkenbaarheid van de eindopbrengst voor leraren te bevorderen. De ontwikkelscholen hebben hierin een belangrijke rol. Leraren zijn immers de beoogde gebruikers. Ten derde hebben veel betrokkenen een belang bij de inhoud van de eindopbrengst of spelen ze een rol in de realisatie van het uiteindelijke curriculum; het is belangrijk dat zij in deze fase al hun inbreng kunnen geven.

Bij de start van de consultatieperiode is het tussenproduct van alle ontwikkelteams met bijbehorende consultatievragen breed gedeeld met ontwikkelscholen en andere betrokkenen in het onderwijsveld en daarbuiten. De betrokkenen konden inbreng geven via een online feedbackformulier. Daarnaast zijn diverse partijen, zoals ontwikkelscholen, vakverenigingen, de wetenschap, het bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties uitgenodigd bij verschillende bijeenkomsten die door Curriculum.nu zijn georganiseerd, om daar met de leraren en schoolleiders uit de ontwikkelteams in gesprek te gaan over de tussenproducten. De aanwezigen konden daarna schriftelijke feedback aanleveren via de online feedbackformulieren. De bijeenkomsten waren echter vooral gericht op het ophalen van input voor de komende ontwikkelsessie.

Binnengekomen reacties in de vierde consultatieperiode

De vierde consultatieperiode liep van 11 tot en met 27 januari 2019. In totaal zijn er 248 feedbackformulieren ingevuld. Deels zijn dit persoonlijke reacties, maar er zijn ook formulieren ingevuld namens organisaties of naar aanleiding van bijeenkomsten. In de feedback zijn o.a. vakverenigingen, maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven vertegenwoordigd. Ook de ontwikkelscholen hebben gereageerd op de tussenproducten middels de feedbackformulieren. De ontwikkelscholen hadden de opdracht om hun inbreng te baseren op de feedback van het lerarenteam op hun school, van ouders, van leerlingen en waar mogelijk het aansluitend onderwijs en maatschappelijke organisaties rondom de school. De specifieke aantallen feedbackreacties zijn per leergebied als volgt:

Leergebieden	Nederlands	Rekenen/ Wiskunde	Engels/MVT	Burgerschap	Geletterdheid Dig.	Bewegen en sport	Kunst en Cultuur	Mens en Maatschappij	Mens en Natuur
Het aantal reacties via de website	31	65	32	40	23	25	35	*	*

*Ontwikkelteams Mens & Maatschappij en Mens & Natuur hebben geen feedbackreacties via de website opgehaald, maar zij hebben input gevraagd via stakeholderbijeenkomsten op een aantal vragen.

Bent u benieuwd naar de binnengekomen reacties? Deze kunt u vinden op <https://curriculum.nu/ontvangen-feedback-4/>.

Analyse van input en feedback

Het ontwikkelteam heeft de binnengekomen antwoorden geclusterd in thema's en geanalyseerd op grote lijnen in die reacties. Vervolgens zijn de reacties door de ontwikkelteamleden individueel en als team gewaardeerd. Op basis van de teamwaardering en bijbehorende argumentatie hebben de leden van het ontwikkelteam vastgesteld (i) welke input in de bouwstenen wordt verwerkt, (ii) welke input niet in de bouwstenen wordt verwerkt en (iii) welke input naar de volgende fase wordt meegenomen.